

The Effect of Transformation on Changing the Role of Characters in the Selection of Folk Tales

Ataollah Koopal

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Karaj Branch, Islamic Azad University, Karaj, Iran

Saboureh Rangraz

Ph.D. Student in Research of Art, Department of Research in Art History, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

Abstract

Transformation in fictional narratives is referred to the essential changes of human or inhuman characters by a supernatural force. The present article is intended to examine this essential transformation of the characters of folk tales in the context of Claude Bremond's narrative theory. In classifying the role of the character in the narrative, Claude Bremond proposed the "Agent" and the "Patient" characters based on the extension of Levi-Strauss's "Binary Oppositions" theory of "Actant" characters. The agent has an active, effective, and dynamic role in the story, and on the other hand, the patient is passive and impressible. The present study seeks to answer the question: according to Bremond's theory, how the transformation in folk tales can lead to change in the function of the character and consequently, the status and role of the character in the story, from agent to patient and vice versa? This study, through referring to the library sources and by descriptive-analytical methods, in four specific folktales as the case studies, intends to conclude that transformation causes the main and sub characters, to create new actions or be

Corresponding Author: koopal@kiau.ac.ir

How to Cite: Koopal, A. & Rangraz, S. (2023). The Effect of Transformation on Changing the Role of Characters in the Selection of Folk Tales. *Literary Text Research*, 27(97), 39-68. doi: 10.22054/LTR.2021.48431.2879.

affected by the new ones, after the transubstantiation. And as a result, they change from an agent to a patient or vice versa.

Keywords: Transformation, Claude Bremond, Agent, Patient, Folk Tales.

1. Introduction

In the Folk Literature of Iran, relatively countless examples of transformation can be seen. Transformation means changing the shape and nature of humans or objects and creatures in such a way that they appear in a new form. The essential change in their character by means of a transcendental force causes the emergence of unprecedented characteristics in them that did not exist in them before that. The appearance of these new features in the character affects his activism more than anything else. This change in action leads to a change in the approach and position of the character in every folk tale and changes the character's level of passivity and activism to a great extent.

The present research attempts to examine the change of character's position and role from agent to patient and vice versa, through the change that occurs in their activism and passivity, by using the theory of contemporary narratologist and structuralist, Claude Bremond, to investigate four specific examples of folk stories, and for the first time put forward the hypothesis that transformation is one of the main and important reasons for changing the role of characters through changing their actions in the folk stories and due to the change in his character by increasing his power or reducing his power, it is considered an important element in his transformation in terms of playing a role and performing an action.

2. Literature Review

Structural narratologists considered the narrative to be a sequence of specific actions and considered the characters as mere actors, who shaped the narrative and pushed it forward. According to them, the character was not an independent, qualitative, and unique phenomenon, but a one-dimensional, typical element dependent on some limited action patterns, which were classified by activism and

passivity. Algirdas Julien Greimas was the first person who categorized characters in connection with their activism and passivity. He considered three mutually and sometimes contradictory categories of widely used and main roles in the narrative and called them Actant. Including subject and object; helper and opponent; sender and receiver. This Actant proposed by Greimas, as a construct that was clearly defined in relation to action, was accepted by structuralists as a substitute for character, but not as a real person with human characteristics and morals, and based on that, the most important role that the character assumed in the eyes of the structuralists was related to the extent of his influence on the action. It was on this basis that Claude Bremond divided Actant proposed by Greimas into two categories of "agent" and "patient" according to Claude Lévi-Strauss' theory of binary opposition.

The present research investigates the change in the position of characters in Iranian folk tales based on Bermon's theory and examines the effect of the role of transformation in relation to this change of function and position in folk literary narratives.

3. Methodology

The present article is written in a descriptive and analytical method and with a special view to the methods of structuralists in determining the position of the character, it has exclusively paid attention to the theory of Claude Bremond in classifying the role of the character in the story, in order to put this theory in comparison with examples of Iranian folk stories in an analytical way. The method of collecting data in this article was library research from Persian and English sources.

In the present article, by choosing four stories from two collections of legends and ancient legends, compiled by Fazlollah Mohtadi, the authors try to reveal the effect of transformation in changing the position of the characters of folk stories in the narrative. The criterion for choosing the stories was that they are typical in order to generalize the method of examining them to other folk stories.

4. Results

In folk stories, the characters are typical and stable people, and in most cases, their characteristics remain stable and unchanged from the beginning to the end of the story. "Claude Bremond" is one of the narratologists who, based on the "Theory of Possibilities", divided the structuralists' intended Actant into two general categories: "Agent" and "Patient" based on activism and passivity characteristics, and determined certain characteristics for them. One of the features proposed by him for the characters in folk stories is their potential changeability from the point of view of their actions; in the way that his intended character, by changing his performance and action in the story, can change his position from the position of "patient" to the position of "agent" or the position of "agent" to the role of "patient". But this change and transformation in the action and consequently in his position and role within a story sometimes happens due to completely unique factors. One of these reasons, according to this article, is the transformation of the fictional character in this type of story.

Transformation and changing the nature of the characters in stories directly affect their actions and performance, and the change of action changes the position of the characters in terms of performing their personal actions, that is, a character who lacked power and activism before transformation, with the change of his nature, he becomes an active and strong-willed character, and in the intended sense of Bermon, he becomes an "agent" character, and on the opposite point, a character who had the will and ability to act, by taking away the power that takes place through his transformation, becomes a character who lacks the will and ability to act; or in another sense, it becomes a "patient" character. The present research, by choosing four folk stories, named "Bolbol-e Sargashteh", "Mahpīshanī", "Namakī" and "Chelgīs", investigates the change of the character's position as a result of the change in the performance and activism of the characters in this story, and has proved its claim in the field of the influence of the role of portrayal in changing the position of the characters. This article has proved its claim in terms of the influence of the role of

transformation in changing the position of the characters. The results of the research are shown in the following table:

Change from a patient to an agent	Change from an agent to a patient
1. Bolbol-e Sargashteh Story	1. Namakī Story
2. Mahpīshounī Story	2. Chelgīs Story

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تأثیر پیکرگردانی بر تغییر جایگاه شخصیت در پاره‌ای از قصه‌های عامه (با نگرش به نظریه «شخصیت» از دیدگاه کلود برمون)

عطاالله کوپال * دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران

صوبوره رنگرز دانشجوی دکتری رشته پژوهش هنر، گروه پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

چکیده

پیکرگردانی یا ترنسفورم به تغییر ماهوی شخصیت انسانی یا غیرانسانی بر اثر نیرویی فرازمینی اطلاق می‌شود. مقاله حاضر بر آن است که این استحاله ماهوی شخصیت‌های قصه‌های عامه را در چهارچوب نظریه روایت‌شناسی کلود برموند مورد بررسی قرار دهد. کلود برموند در طبقه‌بندی نقش شخصیت در روایت داستانی، شخصیت‌های «کارگزار» و «کارپذیر» را براساس بسط نظریه تقابل دوگانه لوی استروس در مورد شخصیت‌های کنش‌گر مورد نظر ساخت‌گرایان مطرح کرد. کارگزار در قصه، نقشی فعال، مؤثر و پویا دارد و نقطه مقابل آن، کارپذیر دارای نقشی منفعل و تأثیرپذیر است. پژوهش حاضر بر آن است به این پرسش پاسخ دهد که براساس نظریه برموند، پیکرگردانی در قصه‌های عامه، چگونه می‌تواند منجر به تغییر کارکرد شخصیت شود و به تبع آن، جایگاه و نقش شخصیت را در قصه از کارگزار به کارپذیر و یا برعکس دگرگون سازد؟ این پژوهش از طریق گردآوری منابع به روش کتابخانه‌ای و به شیوه توصیفی-تحلیلی قصد دارد با استدلال‌های خود به این نتیجه برسد که به طور مشخص در چهار قصه برگزیده از ادب عامه شامل «بلبل سرگشته»، «ماه‌پیشانی»، «نمکی» و «چل‌گیس» که به عنوان نمونه‌های مورد پژوهش انتخاب شده‌اند، پیکرگردانی سبب می‌شود که شخصیت داستانی، پس از استحاله در طول قصه از لحاظ تأثیرپذیری از کنش دگرگون شود، کنش‌های جدیدی خلق کند و یا از کنش‌های جدید متأثر شود و در نتیجه آن از کارگزار به کارپذیر و یا از کارپذیر به کارگزار تغییر جایگاه بدهد.

کلیدواژه‌ها: پیکرگردانی، کلود برموند، کارگزار، کارپذیر، قصه‌های عامه.

مقدمه

در ادبیات عامه ایران، نمونه‌های نسبتاً بی‌شماری از پیکرگردانی مشاهده می‌شود. منظور از پیکرگردانی، تغییر شکل و ماهیت انسان‌ها و یا اشیا و موجودات به گونه‌ای است که در قالب جدیدی ظهور می‌یابند. نکته قابل پژوهش در بررسی این تغییر شکل‌ها، آن است که بر اثر پیکرگردانی، چه دگرگونی ویژه‌ای در شخصیت داستانی روی می‌دهد و جایگاه شخصیت بر اثر این فرآیند در ساختار قصه‌های عامه چه تغییری می‌یابد. مقاله حاضر بر آن است تا با بهره‌گیری از نظریه روایت‌شناس معاصر ساخت‌گرا، کلود برمون^۱ (متولد ۱۹۲۹) به بررسی چهار نمونه خاص (و قابل تعمیم از لحاظ ساخت و محتوا) از قصه‌های عامه بپردازد که به وسیله فضل‌الله مهدی گردآوری شده است.

استفاده از رویکرد کلود برمون از این جهت دارای اهمیت است که این پژوهشگر معاصر با تأثیرپذیری از روش ولادیمیر پراپ^۲ در طبقه‌بندی قصه‌های عامه، خود با نگرشی ویژه به قصه‌های عامه به پژوهش در این زمینه پرداخت و نظریه‌های نوینی در این باب عرضه کرد. او در نظریات خود، بر کنش‌گری و کنش‌پذیری شخصیت‌ها تمرکز کرد و چنین اظهار داشت که تغییر روند تأثیرپذیری هر شخصیت از کنش، می‌تواند او را به صورت دو نقش کنش‌گر و یا کنش‌پذیر درآورد و همین امر می‌تواند منجر به تغییر جایگاه شخصیت از نقش کارگزار به کارپذیر و یا برعکس شود.

در این پژوهش که براساس نمونه‌هایی از قصه‌های عامه ایرانی صورت گرفته برای نخستین بار این ادعا مطرح شده که تغییر رویکرد و دگرگونی کنش و جایگاه شخصیت در قصه، نتیجه مستقیم فرآیند پیکرگردانی است.

در قصه‌های عامه ایرانی، اساس خلق رویدادها و حوادث وابسته به حضور شخصیت‌هایی است که با عملکرد و کنش خویش، رویدادهای روایی قصه را به پیش می‌برند. شخصیت‌های قصه‌های عامه، عموماً ایستا، نمادین و تپیک (نمونه‌وار) هستند و بر این مبنا، کنش‌های آنان قابل پیش‌بینی است و جایگاه و نقش آنان از ابتدا تا انتها گاه ثابت و تغییرناپذیر باقی می‌ماند. با این حال در بسیاری از این قصه‌ها، می‌توان «تغییر جایگاه» شخصیت‌ها را بر مبنای تغییر کنش آن‌ها مشاهده کرد؛ به این صورت که «کارگزار»^۳ به

-
1. Bremond, C.
 2. Propp, V.
 3. Agent

«کارپذیر»^۱ و یا برعکس، «کارپذیر» به «کارگزار» تغییر جایگاه دهد. این تغییر جایگاه به واسطه تغییر نحوه کنش، گاه به دلایل بی‌شماری روی می‌دهد و پیکرگردانی^۲ یکی از دلایل مهم و عمده این تحول است. دو واژه «کارگزار» و «کارپذیر»، نخستین بار توسط کلود برمون به کار برده شده و از دیدگاه وی، در تقابل با یکدیگر قرار داشتند. در قصه، «کارگزار» شخصیتی فعال، مؤثر و پویا و «کارپذیر» شخصیتی منفعل است و نقشی تأثیرپذیر دارد.

پیکرگردانی در ادبیات به تغییر شکل ماهوی و ظاهری فرد انسانی، گیاه، حیوان و به طور کلی هر موجود زنده و غیرزنده‌ای گفته می‌شود که به وسیله جادوی شخصی و یا نیروی جادوی دیگری صورت پذیرد. «تغییر شکل ظاهری و هویت قانونمند شخص یا چیزی با استفاده از نیروی ماوراء طبیعی که در هر دوره‌ای غیرعادی به نظر می‌رسد در این حالت شخص یا شیء از صورتی به صورت دیگر تبدیل می‌شود و پیکری تازه و نو می‌یابد. اصولاً وی همان است که قبلاً بوده، اما در صورت و باطن او تحول و تغییری تازه ایجاد شده که شکلی نو با کنش‌های خاص و متفاوت پیدا کرده است» (رستگارفسایبی، ۱۳۸۳: ۴۴-۴۳).

تغییر ماهوی شخصیت به واسطه نیرویی ماورایی، موجب پدید آمدن ویژگی‌های بی‌سابقه‌ای در وی می‌شود که تا پیش از آن در او وجود نداشته است. ظاهر شدن این ویژگی‌های نوین در شخصیت، بیش از هر چیز بر کنش‌گری وی تأثیر می‌گذارد. این تغییر کنش، منجر به تغییر رویکرد و جایگاه شخصیت در هر قصه عامه می‌شود. «معیاری که روایت را حقیقتاً به روایت بدل می‌کند، حضور شخصیت انسانی و یا شبه‌انسانی در کانون روایت است. روایت‌شناسان اتفاق نظر دارند که روایت‌های واقعی، آن دسته از روایت‌هایی هستند که شخصیت‌هایی انسانی و یا شبه‌انسانی دارند» (فلودرنیک^۳، ۱۳۹۲: ۷۲). روایت در سطح وسیعی از زنجیره درهم تنیده‌ای از کنش‌ها و رخدادها ساخته می‌شود و شخصیت‌ها در بر ساختن این رخدادها و کنش‌ها عنصری اصلی و محوری به شمار می‌آیند. شخصیت‌ها با کنش خویش به روایت داستانی شکل می‌بخشند: «آنچه شخصیت در داستان

1. Patient
2. Transformation
3. Fludernic, M.

انجام می‌دهد برای تبدیل متن به روایتی خوش‌ساخت، ضروری است» (تولان، ۱۳۹۲: ۱۸۰).

روایت‌شناسان ساخت‌گرا با تأثیرپذیری از آرای ولادیمیر پراپ، فرمالیست روس، مطالعات خویش را مشخصاً روی کنش و منحصراً در ارتباط شخصیت با کنش پی گرفتند. کلود برمون^۱، روایت‌شناس ساخت‌گرای فرانسوی با نخستین اثر خود؛ یعنی «ساخت‌گرایی و نشانه‌شناسی» که به حوزه‌ی منطقی در علم روایت‌شناسی مرتبط بود، مطالعات پراپ را در حوزه‌ی قصه‌های عامه ادامه داد. او شخصیت را تابعی از کنش می‌داند و آن را به دو دسته «کارگزار» و «کارپذیر» تقسیم می‌کند. از دیدگاه وی، شخصیت تنها دو حالت داشت؛ یا فعال بود که «کارگزار» نامیده می‌شد که کنش، مستقلاً با خواست و اراده‌ی او انجام می‌پذیرفت و یا شخصیتی منفعل و «کارپذیر» بود که کنش بر وی جاری می‌شد و در صورت انجام دادن هرگونه عملی، کنش وی، کنشی غیرارادی و ماحصل خواست و اراده‌ی شخصیت «کارگزار» محسوب می‌شد.

برمون عقیده داشت که در یک ساختار روایی، شخصیت «کارگزار» و «کارپذیر» می‌تواند رویکردی کاملاً متفاوت از جایگاه و نقشی که در درون یک روایت برعهده داشته، دنبال کند؛ یعنی برای وی این قابلیت وجود دارد که نقش خود را به دلیل تغییری که در کنش او صورت می‌پذیرفت از «کارگزار» به «کارپذیر» و یا «کارپذیر» به «کارگزار» تغییر دهد؛ همچنان که در بررسی روایت بسیاری از قصه‌های عامه، این تغییر جایگاه شخصیت به خوبی قابل مشاهده است: «در بیشتر قصه‌ها، فاعل یا قهرمان ابتدا کارپذیر است و سپس کارگزار می‌شود و اغلب در انتهای حکایت، دوباره شأن کارپذیر را پیدا می‌کند» (اسکولز، ۱۳۸۳: ۱۵۳).

این پژوهش در نظر دارد با بررسی تغییر جایگاه و نقش شخصیت از کارگزار به کارپذیر و برعکس به واسطه‌ی تغییری که در کنش‌گری و کنش‌پذیری آنان روی می‌دهد برای نخستین بار این فرضیه را مطرح کند که از میان دلایل بی‌شماری که برای تغییر نقش شخصیت‌ها به واسطه‌ی تغییر کنش آن‌ها وجود دارد، ترنسفورم^۲ یا پیکرگردانی را می‌توان دلیل مهم و اصلی این تغییر جایگاه در قصه‌های عامه به شمار آورد. ترنسفورم یا

1. Bremond, C.

2. Transform

پیکرگردانی به دلیل تغییری که در شخصیت به واسطه قدرت‌افزایی و یا قدرت‌کاهی او پدید می‌آورد، می‌تواند عنصر مهمی در دگرگونی وی از لحاظ ایفا و افاده کنش به شمار آید و میزان کنش‌پذیری و کنش‌گری شخصیت را تا حد زیادی دچار دگرگونی کند. علاوه بر این، پژوهش حاضر با انتخاب چهار داستان به نام‌های «بلبل سرگشته»، «ماه‌پیشانی»، «نمکی» و «چل‌گیس» این پرسش را مطرح می‌کند که «تأثیر ترنسفورم و استحاله شخصیت در تغییر کنش وی و به تبع آن، تغییر جایگاه و نقش وی در قصه‌های عامه، چگونه و تا چه میزان است؟»

۱. پیشینه پژوهش

نظر به رویکرد ویژه این مقاله در خصوص تأثیر پیکرگردانی بر تغییر کارکرد شخصیت از دیدگاه کلود برمون، پیشینه این پژوهش از یک سو مربوط به آثار علمی که درباره کیفیت و ماهیت پیکرگردانی در ادبیات داستانی به نگارش درآمده و از سوی دیگر، وابسته است به تحقیقاتی که در نزد ساخت‌گرایان و به تبع آن کلود برمون درباره شخصیت، انجام پذیرفته است.

ارسطو با بررسی تراژدی‌های یونانی، شخصیت را دارای ویژگی‌هایی می‌دانست که منحصرأ در عمل نمایشی و روی صحنه نمود پیدا می‌کرد. نوعی «خویشتن در عمل که خود را یا در عمل توضیح می‌داد و یا در انتخاب‌هایی که او را به سوی عمل سوق می‌داد و این انتخاب‌ها به طرز جدایی‌ناپذیر با قوانین اجتماعی و خانوادگی در پیوند بود» (Jones, 1962: 33)، اما در یک قرن گذشته، نخستین کسی که به بررسی شخصیت در ساختار قصه‌های عامه توجه کرد، پراپ بود. او شخصیت‌ها را کنش‌گرانی بی‌اراده و محدود می‌دانست که در پیشبرد روایت قصه‌های عامه، نقشی عمده ایفا می‌کردند و با دسته‌بندی آن‌ها براساس چند الگوی کنشی مشخص، فهرستی معین از هفت حوزه کنش که با نقش‌های اصلی قصه‌ها مربوط بودند، پدید آورد که عبارت بودند از: «۱- شخصیت شریر، ۲- حامی (بخشنده)، ۳- یاور قهرمان، ۴- شاهدخت و یا کسی که در جست‌وجوی او هستند و پدرش، ۵- اعزام‌کننده، ۶- قهرمان و ۷- شبه قهرمان» (پراپ، ۱۳۹۶: ۱۶۵).

به تبعیت از پراپ، روایت‌شناسان ساخت‌گرا، روایت را توالی کنش‌هایی معین و شخصیت‌ها را کنش‌گرانی صرف می‌دانستند که به روایت شکل می‌بخشیدند و آن را به پیش می‌راندند. شخصیت در نزد آن‌ها، پدیده‌ای مستقل، کیفی و منحصر به فرد نبود، بلکه

عنصری تک بعدی، تپیکال و وابسته به چند الگوی کنشی محدود بود که به واسطه کنش گری و کنش پذیری طبقه بندی می شد: «شخصیت یک فرد انسانی واقعی در متن نیست، بلکه مجموعه ای است از کنش ها، تصاویر و نشانه های زبانی» (افضلی، ۱۳۹۲: ۱۵۴). آلژیرداس ژولین گریماس^۱، نخستین کسی بود که به تبعیت از پراپ و بر مبنای نظریه تقابل دوگانه کلود لوی استروس^۲ به دسته بندی شخصیت ها در پیوند با عمل گری و یا عمل پذیری شان پرداخت. او سه دسته متقابل و گاه متضاد از نقش های پر کاربرد و عمده روایت را در نظر گرفت و آن ها را کنش گر^۳ نامید: «فاعل و مفعول؛ یاری گر و مخالف؛ فرستنده و گیرنده، شش نوع کنش گری هستند که گریماس براساس تقابل های دوگانه به آن ها اشاره می کند» (تولان، ۱۳۸۳: ۸۲). کنش گر پیشنهادی گریماس به عنوان برساختی که مشخصاً در ارتباط با کنش تعریف می شد در نزد ساخت گرایان به عنوان جایگزینی برای شخصیت و نه به عنوان اشخاصی حقیقی و با ویژگی ها و خلیقات انسانی، پذیرفته شد و براساس آن، مهم ترین نقشی که شخصیت در نزد ساخت گرایان برعهده گرفت با میزان تأثیر پذیری او از کنش مرتبط شد. بر این اساس، «شخصیت، یا فاعل یا نهادی بود که کاری را انجام می داد و یا مفعولی بود که عمل و گزاره ای را به او نسبت می دادند» (اخوت، ۱۳۹۲: ۱۳۰). بر همین اساس بود که برمون، کنش گر پیشنهادی گریماس را با توجه به نظریه تقابل دوگانه استروس به دو دسته «کارگزار» و «کارپذیر» تقسیم کرد.

پژوهش های نوین درباره دیدگاه های روایت شناسی برمون عبارتند از: «کلود برمون، پیش درآمدی بر بوطیقای روایت شناسی ساختارگرا»، نوشته خراسانی (۱۳۸۳)، «بررسی داستان رستم و اسفندیار بر مبنای دیدگاه کلود برمون»، نوشته نبی لو (۱۳۹۱)، «بررسی ساختارگرایانه باب شیر و گاو کلیله و دمنه براساس الگوی کلود برمون» نوشته عباسی و تمیم داری (۱۳۹۳)، «تحلیل داستان رستم و سهراب براساس نظریه روایت شناسی کلود برمون» نوشته فلاح و افشاری (۱۳۹۵) و «بررسی تحلیل ساختاری رمان سووشون براساس نظریه برمون» نوشته رئیسی سرحدی و خسروی (۱۳۹۶).

از پژوهش های متأخر درباره پیکرگردانی می توان به «پیکرگردانی در اساطیر» نوشته رستگارفسایی (۱۳۸۸) اشاره کرد. همچنین در این زمینه مقالات بی شماری نیز تألیف شده

1. Greimas, A. J.

2. Strauss, C. L.

3. Actant

است که از آن جمله‌اند: «اسطوره انسان-جانور در کوش نامه و گرشاسب‌نامه» نوشته صرفی و مریخی (۱۳۸۸)، «دلایل پیکرگردانی در داستان‌های هزار و یک‌شب» نوشته حسینی و پورشعبان (۱۳۹۱)، «دگردیسی خون به مار در گرشاسب‌نامه» نوشته امامی و صالحی (۱۳۹۲) و «انواع استحاله‌های انسانی در افسانه‌های مکتوب سیستان و بلوچستان» نوشته ذبیح‌نیا عمران و پردل (۱۳۹۶).

تاکنون هیچ پژوهش مستقلی در پیوند با تغییر جایگاه شخصیت‌های قصه‌های عامه ایرانی بر مبنای نظریهٔ برمون و بررسی دلایل و عوامل آن و به ویژه، تأثیر نقش پیکرگردانی (ترنسفورم) در رابطه با این تغییر کارکرد و جایگاه در روایات ادبی عامه، تألیف نشده و از این حیث این مقاله دارای نوآوری و استقلال است و می‌تواند راهگشای مقالات بعدی در این زمینه باشد.

۲. روش پژوهش

مقاله حاضر به روش توصیفی و تحلیلی نوشته شده و ابتدا با توصیف نظریه‌ای که براساس آن می‌خواهد قصه‌های عامه را بررسی کند با نگرش ویژه به شگردهای ساخت‌گرایان در تعیین جایگاه شخصیت از نظریهٔ کلود برمون در طبقه‌بندی نقش شخصیت در داستان بهره برده است تا به روش تحلیلی، این نظریه را در سنجش با نمونه‌هایی از قصه‌های عامه ایرانی قرار دهد. شیوهٔ گردآوری اطلاعات در این مقاله به صورت کتابخانه‌ای و از منابع فارسی و انگلیسی بوده است.

در مقاله حاضر، نویسندگان با برگزیدن چهار قصه از دو مجموعهٔ افسانه‌ها و افسانه‌های کهن، گردآوردهٔ فضل‌الله مهتدی می‌کوشند تأثیر ترنسفورم در تغییر جایگاه شخصیت‌های قصه‌های عامه را در روایت داستانی آشکار سازد. ملاک انتخاب این چند قصه، نمونه‌وار بودن این قصه‌ها برای تعمیم روش بررسی آن‌ها بر دیگر قصه‌های عامه بوده است.

۳. بحث و بررسی

۳-۱. کلود برمون

کلود برمون، روایت‌شناس ساخت‌گرای فرانسوی، مطالعات خود را بر پایهٔ یافته‌های ولادیمیر پراپ، فرمالیسم روس، بنا نهاد. او با نگارش مقالهٔ مهم خود با عنوان

«ریخت‌شناسی قصه‌های عامه فرانسوی^۱»، پژوهش‌های خویش را در بررسی ساختار روایت در قصه‌های عامه فرانسه آغاز کرد. البته وی در همین مقاله توضیح داد که «قصد دارد تا حوزه مطالعاتی خویش را از محدوده مضمون و درون‌مایه قصه‌های عامه به بررسی ریخت‌شناسی انواع روایت گسترش دهد» (Bremond, 1970: 247). او سپس در سال ۱۹۸۰، نظریه معروف خویش را با بهره‌گیری از مطالعات پراپ و همچنین مفهوم تقابل‌های دوگانه کلود لوی استراوس بر اساس منطق احتمالات، بنیان نهاد و در مقاله‌ای تحت عنوان «منطق احتمالات روایی^۲» به شرح و بسط این نظریه پرداخت. بر مبنای این نظریه، واحد بنیادین روایت، خویش‌کاری و یا کارکرد^۳ است. «واحد پایه روایت، همانگونه که پراپ مطرح می‌کند، همچنان کارکرد است؛ یعنی مجموع کنش‌ها و حوادثی که در یک «پی‌رفت^۴» جمع می‌آیند و این پی‌رفت‌ها هستند که یک روایت را خلق می‌کنند» (Bremond, 1980: 387).

پی‌رفت در دیدگاه برمون عبارت بود از توالی منطقی چند کارکرد. او در بررسی کارکردها - بر مبنای نظریه احتمالات - بر دو سویه بالفعل^۵ و بالقوه^۶ کنش تأکید می‌کند. در دیدگاه وی، هر کنش و یا رویداد، قابلیت انجام‌پذیری^۷ و انجام‌ناپذیری^۸ را به طور همزمان داراست؛ یعنی یک رخداد یا انجام می‌شود و یا انجام نمی‌شود و در صورت انجام‌پذیری هم، ژ به طور همزمان قابلیت توفیق^۹ و شکست^{۱۰} را داراست.

کارکرد مورد نظر برمون در یک روایت، نسبتی مستقیم با شخصیت روایی پیدا می‌کند: «واحد بنیادین کارکرد در مدل برمون در روابط موجود بین کنش و شخصیت پاسخ دهنده به آن کنش تعریف می‌شود» (Bucher, 1990: 46).

در دیدگاه برمون، شخصیت یک «پی‌رفت» را به پیش می‌برد. او برای شخصیت در روایت نقش عمده‌ای قائل است. از جمله موارد اختلاف برمون با پراپ در نقشی است که

1. Morphology of the French Folktales
2. The Logic of Narrative Possibilities
3. Function
4. Sequence
5. Actuality
6. Potentiality
7. Actualization
8. Lack of Actualization
9. Success
10. Failure

او برای شخصیت‌های قصه در روایت داستانی، قائل می‌شود. او برخلاف پراپ که تنها به کارکرد و نقش شخصیت‌ها در قصه می‌نگرد، روی نقش آنان در پیشبرد «کنش» داستانی متمرکز می‌شود. از دیدگاه وی، اهمیت شخصیت‌ها نه تنها در کنش آن‌ها، بلکه نهفته در آن نقش روایی است که شخصیت‌ها در پیشبرد روایت داستانی ایفا می‌کنند. «بدینسان قهرمان داستان صرفاً ابزار یا موردی در خدمت کنش نیست. او در عین حال هم ابزار و هم هدف داستان است» (احمدی، ۱۳۸۲: ۱۷۰).

برمون سپس بر مبنای نظریه تقابل دوگانه استروس، کنش گر پیشنهادی گرماس را که از سوی ساخت‌گرایان به عنوان واحد بنیادین معرف شخصیت روایی پذیرفته شده بود به دو دسته «کارگزار» و «کارپذیر» تقسیم کرد.

در نظریه برمون، «کارگزار»، شخصی است که بر «کارپذیر» تأثیر می‌گذارد؛ چه به صورت آگاه کردن و چه به صورت فریبکاری یا اغواگری، ترساندن، مجبور کردن، نهی کردن، یاری دادن، راهنمایی و مانند این‌ها. او همچنین مسئول تغییر دادن یک وضعیت به وضعیت بهتر و یا بدتر و همچنین گاه مسئول حفظ کردن موقعیت پیشین در قصه است. «کارپذیر»، اما در تقابل با «کارگزار» در روایت داستانی، نقش‌های متعددی را برعهده می‌گیرد. برمون، کارپذیر را به دو صورت فاعلی و مفعولی بررسی می‌کند. در معنای فاعلی، او با تأثیرپذیری از «کارگزار» مجبور می‌شود که دست به عمل بزند و در معنای مفعولی «کارپذیر»، شخصی است که کنش روی او اعمال می‌شود. به طور مثال، او فریب می‌خورد، اغوا می‌شود و یا می‌ترسد (ن. ک: Bucher, 1990: 50). بنابراین، در الگوی برمون، «کارگزار» شخصی است که آگاهانه و با اراده خویش دست به عمل می‌زند و لزوماً به دلیل انجام کنش، عنوان «کارگزار» بر او اطلاق نمی‌شود؛ همانگونه که دست زدن به کنش نیز شخصیت «کارپذیر» را به «کارگزار» بدل نمی‌کند. به طور مثال، در قصه مورد بررسی «بلبل سرگشته» با آنکه پسر جوان برای آوردن آب به سرچشمه می‌رود، اما صرف انجام کنش، او را به فردی «کارگزار» تبدیل نمی‌کند، زیرا او در واقع به درخواست و خواهش پدر، این عمل را انجام داده است.

روایت از دیدگاه برمون، فرآیند تقابل بین این دو شخص است؛ اچ پورتر آبت^۱، روایت را «بازنمایی رخدادها یا کنش‌ها» (آبت، ۱۳۹۲: ۸۹) می‌داند و در این میان،

1. Abbott, H. P.

شخصیت‌های کارگزار و کارپذیر با انجام و یا درخواست انجام کنش در پیشبرد پی‌رفت روایی قصه، نقش عمده‌ای ایفا می‌کنند: «پیشرفت داستان در گرو نقشه‌ای است که کارگزار برای تحت تأثیر قرار دادن کارپذیر می‌کشد و همچنین نمایش چگونگی اثرپذیری کارپذیر» (Chang, 2008: 17). هنگامی که کلود برمون منطق احتمالات را مطرح می‌کند، آن را در مورد انواع تقسیم‌بندی‌های شخصیت و جایگاه وی در قصه‌های عامه نیز به کار می‌برد. همانگونه که برای یک پی‌رفت، احتمال حضور دو سویه بالفعل و بالقوه کنش وجود دارد برای «کارگزار» مورد نظر برمون نیز بر مبنای نظریه احتمالات، این امکان دو سویه بالقوه و بالفعل نیز مفروض است. او این امکان را دارد که دست به عمل بزند و یا فقط نظاره‌گر باشد و براساس انتخابی که می‌کند نیز دو امکان موفقیت و شکست برای او وجود دارد. قهرمان در برابر خبیث می‌ایستد، اما ایستادگی وی ممکن است که هم به شکست منجر شود و هم به پیروزی. البته «در جایی که کشمکش با فرد خبیث همیشه به پیروزی منجر نمی‌شود، «اساساً» می‌تواند به پیشبرد پیرنگ یاری برساند» (ریمون-کنان^۱، ۱۳۸۷: ۳۷). همچنین بر مبنای همین نظریه، امکان تغییر نقش و جایگاه شخصیت‌ها از «کارگزار» به «کارپذیر» و برعکس وجود دارد. بنابراین، در ارائه آرای برمون در مورد شخصیت، سه احتمال منطقی مطرح می‌شود. آن‌ها در انتخاب انجام و یا قبول کنش، مختارند. این انتخابی است که گاه به پیروزی آنان و گاه به شکست آنان منجر می‌شود و بر همین مبنای نوع شخصیت و جایگاه آنان را در درون روایت مشخص می‌سازد: «اول اینکه شخصیت‌های داستان ملزم به انجام کنشی نیستند و در انتخاب آزادند. دوم اینکه نتیجه حتماً به پیروزی قهرمان نمی‌انجامد و شکست او نیز محتمل است. سوم اینکه احتمال تغییر شخصیت‌ها از کنش‌گر به کنش‌پذیر و برعکس وجود دارد» (فلاح، ۱۳۹۵: ۵۵).

به این ترتیب در نزد برمون، «کارپذیر» و یا «کارگزار» فراتر از کنش‌گر مورد مطالعه پراب قرار می‌گیرد که همواره باید نقشی از پیش تعیین شده را تا به آخر به پیش ببرد و در مدار بسته کنش‌گری خویش محدود بماند. او محتمل می‌داند که شخصیت فعال و «کارگزار» می‌تواند تغییر نقش دهد و به شخصیت منفعل تبدیل شود؛ یعنی برای او این امکان بالقوه وجود دارد که هم بتواند به «کارپذیر» تبدیل شود و هم همچنان «کارگزار» باقی بماند: «هر روایت، تبدیل شخصیت منفعل به شخصیت فعال و بازگشت او به حالت

1. Rimmon-Kenan, Sh.

منفعل خویش است. به همین دلیل است که می‌بینیم در اغلب قصه‌ها، فاعل یا قهرمان ابتدا «کارپذیر» است و سپس «کارگزار» می‌شود و اغلب در انتهای قصه، باز شأن «کارپذیر» پیدا می‌کند» (اسکولز^۱، ۱۳۸۳: ۱۵۳).

تغییر جایگاه شخصیت از نقش «کارگزار» به «کارپذیر» نمی‌تواند به یکباره و ناگهانی روی دهد و برای این تغییر نقش و جایگاه شخصیت از کارپذیر به کارگزار و یا برعکس در ساختار روایی قصه‌های عامه باید دلایل کاملاً منطقی و مشخصی ارائه کرد. در ادامه، این پژوهش قصد دارد تا با ارائه نمونه‌هایی مشخص از چند قصه عامه ایرانی، ضمن بررسی شخصیت استحاله یافته در هر قصه و مقایسه وی با تقسیم‌بندی شخصیت‌ها بر مبنای نظریه کلود برمون با دلایلی کاملاً مستند برای نخستین بار این ادعا را مطرح کند که استحاله شخصیت و پیکرگردانی وی که اغلب به دلایلی کاملاً فرانسانی روی می‌دهد، یکی از دلایل تغییر جایگاه شخصیت از نقش «کارگزار» به «کارپذیر» و برعکس به شمار می‌آید.

۲-۳. انواع پیکرگردانی در قصه‌های عامه

پیکرگردانی، یکی از مضامین عمده ادبی در اسطوره‌ها، قصه‌های مذهبی و قصه‌های عامه است. در «شاهنامه»، فریدون برای آزمودن پسرانش به شکل اژدهایی بر آنان ظاهر می‌شود و در هفت خان رستم، پیرزنی افسونگر به قصد اغوای رستم به شکل زن جوان زیبایی بر وی ظاهر می‌شود. در قصه‌های عامه نیز همانند روایت‌های اساطیری، پیکرگردانی به شکلی گسترده دیده می‌شود. تمام این دگرذیسی‌ها به واسطه نیروهای مافوق طبیعی و با کاربست سحر، جادو، ورد، چله‌نشینی، دعا، آه و یا انجام اعمال و مناسک آیینی به دست می‌آید. محجوب معتقد است: «افسون بر دو گونه است: ایزدی و اهورایی» (محجوب، ۱۳۸۳: ۸۸). اگر به استناد این سخن وی، هر امر غیرزمینی و اسطوره‌ای را که در آن دو سویه خیر و شر وجود دارد، بتوان به دو دسته تقسیم‌بندی کرد، می‌توان پیکرگردانی را نیز شامل دو گونه دانست: گونه اهورایی که از جانب شخصیت مثبت داستان صورت می‌پذیرد و غالباً یا به مدد نیروهای ماورایی و به واسطه راهنمایی شخص صالحی انجام می‌گیرد که از اسرار الهی خبر دارد و یا به دلیل تعلقی که خود شخصیت به دنیایی ماورایی و ربانی دارد، شکل می‌گیرد. پیکرگردانی گاه از گونه‌ای دیگر و اهریمنی است که از یک سو توسط

1. Scholes, R.

جادوگران، دیوان، غولان و سایر موجودات اهریمنی انجام می‌پذیرد و یا از سوی دیگر، شخصیت‌های شرور داستان به واسطه تسلط بر جادو، ورد، طلسم و...، آن را به کار می‌برند. پیکرگردانی در قصه‌های عامه، انواع متعددی دارد که شامل پیکرگردانی گیاه، جانور و به ویژه انسان است که عمدتاً به صورت جدول (۱) قابل تقسیم‌بندی است.

جدول ۱. طبقه‌بندی انواع پیکرگردانی

شرح نوع	انواع ترنسفورم (پیکرگردانی)
دگردیسی موجود جاندار به موجود جاندار دیگر. مانند تبدیل انسان به گاو در قصه «ماه‌پیشانی» و یا تبدیل میوه درخت نارنج به دختر در قصه «نارنج و ترنج».	
تبدیل موجودی جاندار به جسم بی‌جان. مانند تبدیل دیو به دود در قصه «نمکی» و یا تبدیل انسان به سنگ در قصه «چل‌گیس»	
تبدیل جسم بی‌جان به موجودی جاندار. مانند تبدیل خون به درخت و دوک به دختر انسان در قصه «نارنج و ترنج»	
تبدیل جسم بی‌جان به جسم بی‌جان دیگر. مانند تبدیل خون به مروارید، اشک به مروارید در قصه «دختر نارنج و ترنج»	

همان‌گونه که در جدول (۱) مشاهده می‌شود در تمام انواع این پیکرگردانی‌ها، استحاله هر موجود یا شیء به دگرگونی قدرت موجود استحاله یافته می‌انجامد که این تغییر قدرت، اغلب به واسطه تغییر ماهیت وی روی می‌دهد. موجودات به واسطه پیکرگردانی گاه قدرت می‌یابند، گاه قدرت خویش را از دست می‌دهند و دارای ویژگی‌هایی می‌شوند که از قبل در آن‌ها وجود نداشته است و این، شامل تأثیرگذاری و تأثیرپذیری شخصیت‌ها در انجام کنش نیز می‌شود. موجودی که تا پیش از این فاقد هر نیرو و اراده‌ای در انجام عمل و کنش بوده است، پس از تغییر ماهیتی که در وی روی می‌دهد، صاحب قدرتی می‌شود که از یک سو او را در قصه به شخصیتی فعال و بااراده بدل می‌سازد و یا برعکس، ترنسفورم به ویژه وقتی که به صورت نیروی طلسم و جادوی شخصیت اهریمنی قصه بر وی اعمال می‌شود، باعث خواهد شد تا شخصیت، منفعل و فاقد هرگونه نیرو و اراده‌ای در انجام کنش شود.

در قصه‌های عامه، انواع بی‌شماری از ترنسفورم وجود دارد. این مقاله به بررسی انواع و اشکال گوناگون ترنسفورم که بر عملکرد شخصیت روایی قصه‌های عامه تأثیر می‌گذارند، می‌پردازد؛ به این معنا که پژوهش حاضر به طور مشخص تنها بر قصه‌هایی

متمرکز است که ترنسفورم و استحاله ذات و هویت شخصیت قصه سبب دگرگونی «کنش» وی و به تبع آن، موجب تغییر جایگاه او در درون قصه شده است.

۴. یافته‌ها

موجودات و شخصیت‌ها را از منظر تغییر جایگاه و نقش ایشان در قصه‌های عامه، می‌توان به دو گروه تقسیم کرد: دسته نخست شخصیت‌هایی هستند که به دلیل تغییر ماهیت خود به واسطه نیرویی فرازمینی از نقش «کارپذیر» به نقش «کارگزار» تغییر موضع داده‌اند و دسته دوم، اشخاصی هستند که از شخصیت «کارگزار» به شخصیت «کارپذیر» تبدیل شده‌اند و استحاله این افراد در اکثر مواقع به واسطه طلسم و سحر و جادویی است که از جانب نیروهای شر بر آنان واقع شده است. بر این اساس، هر یک از قصه‌هایی که در آن نقش و جایگاه شخصیت به واسطه ترنسفورم و دگرگونی وی تغییر می‌یابد، بررسی می‌شود.

۴-۱. تغییر جایگاه شخصیت از «کارپذیر» به «کارگزار»
اکنون به بررسی دو قصه «بلبل سرگشته» و «ماه‌پیشانی» که در آن‌ها جایگاه شخصیت از «کارپذیر» به «کارگزار» تغییر می‌یابد، می‌پردازیم.

۴-۱-۱. قصه «بلبل سرگشته»

قصه در مورد پسر و دختر کوچکی است که با مرگ مادر و ازدواج مجدد پدر، روزگارشان به شوربختی می‌رود. نامادری به محض ورود به منزل، بنای ناسازگاری را می‌گذارد و شرط کنار گذاشتن رفتار خشونت‌آمیزش را قتل پسر عنوان می‌کند. پدر می‌پذیرد. نامادری، روش کشتن پسر را به پدر می‌آموزد و این‌گونه قرار می‌گذارد تا مسابقه‌ای بین پدر و پسر برگزار شود و هر که باخت، کشته شود. پسر مسابقه را می‌برد، اما پدر با فریبکاری نتیجه مسابقه را تغییر می‌دهد و پسر به قتل می‌رسد. دختر، پس از مطلع شدن از مرگ برادر از ملاباجی یاری می‌طلبد. ملاباجی به او می‌آموزد که استخوان‌های برادرش را پای درخت گل دفن کند، چهل شب بر خاک او گلاب بپاشد و ورد جاودان بخواند. دختر توصیه‌های ملاباجی را به کار می‌گیرد. پس از چهل شب، پسر به شکل بلبل

از درون درخت گل، بیرون می‌آید و انتقام مرگ خویش را از پدر و نامادری می‌گیرد. قصه دارای یک دگردیسی (ترنسفورم) است که در جدول (۲) به آن پرداخته شده است.

جدول ۲. دگردیسی یا ترنسفورم در قصه «بلبل سرگشته»

شرح	استحاله شخصیت پسر در قصه «بلبل سرگشته»
دگردیسی موجود جاندار به موجود جاندار دیگر. همچون تبدیل پسر به بلبل به وسیله یاری نیروی خیر	

در قصه بلبل سرگشته، شخصیت پسر دچار دگردیسی و پیکرگردانی می‌شود. او با یاری خواهر و با کاربست آموزه‌های ملاباحی، پس از مرگ به صورت بلبلی بازمی‌گردد و انتقام مرگ خویش را از پدر و نامادری بازمی‌ستاند. در واقع شخصیت قهرمان به پشتوانه یاری نیروی خیر است که این امکان را می‌باید تا زمینه پیکرگردانی خود را فراهم آورد. در قصه، ملاباحی که باید او را شخصیت یاری گر قهرمان محسوب کرد به خواهر، راهی را می‌آموزد که می‌تواند با آن برادرش را دوباره زنده کند. جادوی نیروهای قدسی عدد چهل، ورد جاویدان و خاصیت جادویی گلاب است که پسر را دوباره با این جهان بازمی‌گرداند؛ اگرچه حتی به صورت بلبل.

شخصیت پسر را تا پیش از دگردیسی و ترنسفورم باید شخصیتی «کارپذیر» دانست. شخصیت کارپذیر کسی است که دستاویز و بازپچه خواست دیگران است و تمامی اعمال و گفتارهای او به خواست شخص دیگری انجام می‌پذیرد، حتی اگر کنشی از جانب او سرزنند، کنشی غیرمستقل و وابسته تلقی می‌شود.

در قصه «بلبل سرگشته» نیز پسر کسی است که تا پیش از آن، هیچ‌گاه مستقلاً و با اراده خویش دست به عملی نمی‌زند و تمامی کنش‌های وی نظیر انجام مسابقه و آوردن آب از چشمه به درخواست نامادری و پدر انجام می‌شود. تنها پس از پیکرگردانی است که جایگاه او از شخصیت «کارپذیر» به «کارگزار» تغییر می‌کند. ترنسفورم، توانایی‌های ویژه‌ای به او می‌بخشد. او به عنوان بلبل دارای خصلت‌هایی فراطبیعی می‌شود. می‌تواند سخن بگوید، نقشه بکشد و با نیرنگ و فریب، دشمنانش را وادار کند تا خواسته‌های او را انجام دهند. همان‌گونه که ذکر شد، «کارگزار» شخصیتی است که دارای قدرت اراده است و تمام کنش‌های وی با خواست شخصی خویش انجام می‌پذیرد. در این قصه نیز نیروهای خارق‌العاده پسر تنها پس از ترنسفورم است که به او توانایی و اراده انجام کنش مستقل را

می‌دهد و از این رو، پسر می‌تواند مستقلاً دست به عمل بزند و انتقام خود را از پدر و نامادری بگیرد. استحاله پسر به صورت زیر است.

(پسر) شخصیت کارپذیر ← (ترنسفورم) ← شخصیت کارگزار

۴-۱-۲. قصه «ماه‌پیشانی»

قصه در مورد دختری است به نام شهربانو که به تحریک ملاباجی مکتب‌خانه، مادرش را به درون هفتمین خُم که سرکه هفت ساله است، می‌اندازد. ملاباجی سپس با نقشه‌ای با پدر شهربانو ازدواج می‌کند و به همراه دخترش، وارد منزل شهربانو می‌شود. اما از همان ابتدا بنای بدرفتاری با شهربانو را می‌گذارد و به آزار و اذیت او می‌پردازد. شهربانو با کمک مادر که در اثر افتادن به درون خم سرکه به گاو زردرنگی تبدیل شده با دیوی که در ته چاه زندگی می‌کند، آشنا می‌شود و در نهایت به یاری همین دیو بر نامادری غلبه می‌کند. در پایان، شهربانو با پسر پادشاه ازدواج می‌کند و مادر به کمک دیو از پوسته گاو بیرون می‌آید. در این قصه، می‌توان انواع متعددی از ترنسفورم را مشاهده کرد؛ مانند: رویدن ماه و ستاره از پیشانی و چانه شهربانو و رویدن مار و عقرب از پیشانی و چانه دختر ملاباجی. اما آنچه مربوط به استحاله شخصیت به هیأتی متفاوت از خویشتن و به تبع آن تغییر جایگاه کنش‌گری و کنش‌پذیری شخصیت در قصه است، تنها شامل استحاله مادر است. قصه دارای دو نوع پیکرگردانی است که در جدول (۳) به آن اشاره شده است.

جدول ۳. دگردیسی‌های قصه «ماه‌پیشانی»

دگردیسی‌های قصه «ماه‌پیشانی»	
دگردیسی موجود جاندار به موجود جاندار دیگر. همچون استحاله مادر به گاو زرد رنگ به وسیله نیروی قدسی عدد هفت	استحاله‌های شخصیت
دگردیسی موجود جاندار به موجود جاندار دیگر. همچون بازگشت دوباره به هیأت انسانی با بیرون آمدن از جلد حیوانی توسط موجودی فرانسانی و جادویی (دیو)	مادر در قصه «ماه‌پیشانی»

شخصیت‌های مادر، شهربانو (ماه‌پیشانی) و دختر ملاباجی، شخصیت‌هایی هستند که به سبب امری ماورایی، دچار استحاله و دگرگونی می‌شوند، اما تنها شخصیت مادر است که با استحاله‌اش، جایگاه و نقش وی در قصه از شخصیت «کارپذیر» به شخصیت «کارگزار» تغییر می‌یابد. مادر بر اثر افتادن به درون خُم سرکه هفت ساله به شکل گاو زردرنگ

استحاله می‌یابد. ملاباجی، زن شروری که از روی طمع، قصد تصاحب زندگی ماه‌پیشانی -قهرمان قصه را دارد- به شهربانو کاسه‌ای می‌دهد و می‌گوید که از مادرش برای او سرکه هفت ساله بگیرد، اما چون مادر برای برداشتن سرکه، سر را در خم فرو می‌کند، شهربانو از روی فریب خوردگی، او را با سر به درون خم می‌اندازد و چون پس از چندی در خم را برمی‌دارد، مادر به شکل گاوی زردرنگ از درون آن بیرون می‌آید. به نظر می‌رسد که آنچه باعث دگرذیسی مادر می‌شود، نیروی جادویی سرکه هفت ساله است و این امر را باید با نیروی قدسی عدد هفت مرتبط دانست. قداست عدد هفت در پیکرگردانی مادر نقش مهمی ایفا می‌کند. «تجلیات قدسی اعداد معمولاً در جنبه نمادین معنی دار می‌شود. عدد هفت در سنت‌های اسطوره‌ای از وجهه‌ای نمادین برخوردار است» (زمردی، ۱۳۷۹: ۲۶۰).

در بسیاری از قصه‌های عامه، پیکرگردانی‌ها قابل بازگشتند. چنانکه در پایان این قصه نیز مادر به یاری دیو، دوباره به شکل انسانی خویش بازمی‌گردد. پیکرگردانی را می‌توان از جنبه «بازگشت‌پذیری» و یا «بازگشت‌ناپذیری» آن‌ها نیز مورد بررسی قرار داد. در برخی قصه‌های عامه، شخصیت پس از استحاله، دوباره به هیأت اصلی خویش بازمی‌گردد. نمی‌توان این حکم را به عنوان قانونی کلی در مورد همه پیکرگردانی‌ها تعمیم داد؛ چنانکه در قصه «بلبل سرگشته» پسر پس از تبدیل شدن به صورت بلبل به همان شکل به زندگی ادامه می‌دهد، اما در بسیاری از انواع پیکرگردانی‌ها این «برگشت‌پذیری» دیده می‌شود. به معنایی دیگر، این نوع پیکرگردانی را باید از نوع پیکرگردانی‌های زمان‌مند و برگشت‌پذیر دانست.

مادر تا پیش از این دگرگونی، شخصیتی «کارپذیر» دارد. او به راحتی فریب نیرنگ ملاباجی را می‌خورد و در جهت انجام خواسته‌های ماه‌پیشانی و به ویژه، ملاباجی با سر به درون خم سرکه هفت ساله واژگون می‌شود و تنها زمانی به شخصیت «کارگزار» بدل می‌شود که به هیبت گاوی زردرنگ استحاله یافته است. پیکرگردانی به او قدرتی ویژه می‌بخشد. او در کالبد گاو با شهربانو حرف می‌زند، از غیب خبر دارد، جای پنهان دیو را که یاری‌گر اصلی قهرمان در درون قصه است، می‌داند و با راهنمایی‌های خویش، نحوه سلوک با دیوان را به ماه‌پیشانی می‌آموزد. او در جایگاه یکی از یاوران و حامیان ماه‌پیشانی در غلبه کردن وی بر شخصیت‌های شریر قصه، نقش مؤثری ایفا می‌کند. ترنسفورم به او

نیرویی می‌بخشد که به واسطه آن می‌تواند مستقیماً و مستقلاً دست به عمل بزند و او را از شخصیتی منفعل و «کارپذیر» به شخصیتی فعال و «کارگزار» بدل کند. استحاله مادر به صورت زیر است.

(مادر) شخصیت کارپذیر ← (ترنسفورم) شخصیت کارگزار

۴-۲. تغییر جایگاه شخصیت از کارگزار به کارپذیر

اکنون به بررسی دو قصه «نمکی» و «چل گیس» که جایگاه شخصیت را از کارگزار به کارپذیر تبدیل می‌سازد، می‌پردازیم.

۴-۲-۱. قصه «نمکی»

پیرزنی با هفت دختر خویش در منزلی زندگی می‌کند که دارای هفت در است. هر شب پیش از خواب، نوبت یکی از دخترهاست که این هفت در را ببندد و چون نوبت به نمکی، کوچک‌ترین دختر می‌رسد در اثر بی‌احتیاطی و سهل‌انگاری وی در هفتم باز می‌ماند و دیو از همان در هفتم، وارد خانه می‌شود. دیو، نمکی را می‌رباید و به قصر خودش می‌برد. از نمکی می‌خواهد که با او ازدواج کند و به قصد اغوای وی، همه ثروت خود و اتاق‌های بی‌شمار قصر را به نمکی نشان می‌دهد، اما او را از ورود به دو اتاق ویژه منع می‌کند. نمکی به ظاهر می‌پذیرد، اما در لحظه‌ای مناسب و در اثناپی که دیو به خواب رفته است، دسته کلید دیو را از شاخس بیرون می‌آورد و از روی کنجکاوی به درون دو اتاقی می‌رود که دیو، ورود به آن‌ها را قدغن کرده. او در یکی از اتاق‌ها، شاهزاده‌ای را می‌بیند که به شکل سگی، طلسم شده و زنجیری به گردن دارد و چون نمکی زنجیر را از گردن سگ، باز می‌کند، طلسم می‌شکند و شاهزاده به شکل نخست خویش بازمی‌گردد. شاهزاده سرانجام شیشه عمر دیو را می‌شکند و در پایان با نمکی ازدواج می‌کند.

در این قصه، شاهد نوع دیگری از پیکرگردانی هستیم. تبدیل موجود جاندار به موجودی بی‌جان؛ یعنی تبدیل شدن دیو به دود بر اثر مرگ، اما عملاً دگرگونی دیو به دود را نمی‌توان از نوع ترنسفورم مؤثر در تغییر نقش و جایگاه شخصیت دانست و تنها دو دگردیدی شاهزاده است که منجر به تغییر نقش وی از جایگاه «کارگزار» به «کارپذیر» و

دوباره از جایگاه «کارپذیر» به «کارگزار» می‌شود؛ بنابراین، تنها به بررسی دو گونه از پیکرگردانی شاهزاده می‌پردازیم. در جدول (۴) دگردیسی قصه نمکی ارائه شده است.

جدول ۴. دگردیسی‌های قصه «نمکی»

شرح	
دگردیسی موجود جاندار به موجود جاندار دیگر. همچون استحاله شاهزاده به سگ به وسیله طلسم	استحاله‌های شخصیت شاهزاده در قصه «نمکی»
دگردیسی موجود جاندار به موجود جاندار دیگر. همچون بازگشت دوباره شاهزاده از سگ به هیئت انسانی با باطل شدن طلسم	

در قصه نمکی نیز استحاله شخصیت شاهزاده به واسطه طلسم‌شدگی به دست شخصیت شرور و بدکردار قصه صورت پذیرفته است. شاهزاده، توسط دیو ربوده می‌شود و با طلسم او، تبدیل به سگ می‌شود و با باز شدن زنجیری که به گردن دارد، توسط نمکی دوباره به شکل انسانی خویش بازمی‌گردد. بسیاری از پیکرگردانی‌ها و استحاله‌های موجود در قصه‌های عامه با نیروی شر و بدی و توسط موجودات شرور و پلید چون دیو، جادوگر، عفريت و بسیاری دیگر و با قدرت جادو و یا طلسم انجام می‌گیرد، اما از آنجا که در قصه‌های عامه، نیروی شر همیشه در برابر نیروی خیر و خوبی محکوم به شکست است. این نوع استحاله، قابل بازگشت و باطل شدن است. از این رو، می‌بینیم که در اکثر قصه‌ها با نابودی منبع شر و بدی و یا با باطل شدن طلسم و جادو، این نوع بدل‌شدگی‌ها نیز از بین می‌رود و موجود استحاله‌یافته دوباره به شکل اولیه خویش بازمی‌گردد و همانطور که پیش از این نیز اشاره شد باید این قسم از دگرگونی‌ها را از نوع «برگشت‌پذیر» به شمار آورد.

شاهزاده شخصیتی «کارگزار» است. با آنکه درون قصه تا پیش از طلسم شدن به شکل سگ در ساختار داستانی قصه حضور ندارد و عملاً انجام هیچ کنشی به او نسبت داده نمی‌شود، اما به دلیل انگیزه‌ای که دیو برای ربودن، طلسم و زندانی کردن او عنوان می‌کند باید او را شخصیتی کارگزار دانست. او کسی است که مسبب مرگ دیو خواهد شد و در طالع دیو، مرگ وی به دست او پیش‌بینی شده است. علاوه بر این، او پس از آنکه دوباره به صورت انسانی خویش بازمی‌گردد با به دست آوردن شیشه عمر دیو و شکستن آن موجب مرگ دیو می‌شود و عملاً ثابت می‌کند که به عنوان یاریگر قهرمان؛ یعنی نمکی، شخصیتی «کارگزار» است، اما دگردیسی و طلسم شدن او به شکل سگ، باعث تغییر جایگاه او از

شخصیت «کارگزار» به شخصیت «کارپذیر» می‌شود. ترنسفورم با تغییر دادن وی به شکل سنگ و سلب قدرت او، نیروی نابودگری او را می‌گیرد و عملاً او را از موجودی بااراده، مستقل و توانگر به موجودی ناتوان، منفعل و بی‌اراده و «کارپذیر» بدل می‌کند، اما پس از باطل شدن طلسم و دگردیسی دوباره وی او می‌تواند از جایگاه شخصیت «کارپذیر» به جایگاه «کارگزاری» خویش بازگردد.

(شاهزاده) شخصیت کارگزار ← (طلسم) ← شخصیت کارپذیر ← (ناظر شدن طلسم) ← شخصیت کارگزار

۴-۲-۲. قصه «چل گیس»

قصه چل گیس در مورد پسری به نام جهان تیغ است که پس از دیدن تصویر دختری زیبارو به نام چل گیس به امید وصلت با وی، راهی سفری دور و دراز می‌شود. او در راه با چند جوان دانا همسفر شده و پس از طی مسیری دشوار، به قلعه‌ای می‌رسد که چل گیس در آنجا اسیر و گرفتار دیوان است. او سپس با راهنمایی پیری دانا، گربه نگهبان قلعه دیوان را می‌کشد، چل گیس را از چنگال دیوان نجات می‌دهد و با وی ازدواج می‌کند، اما بعد از مدتی، گرفتار دسیسه و توطئه پسر پادشاه همسایه می‌شود که سخت عاشق چل گیس است و به خوابی مرگبار فرو می‌رود. در پایان او با کمک همسرانش از خواب بیدار می‌شود، پسر پادشاه را به قتل می‌رساند و دوباره به وصال چل گیس می‌رسد.

در این قصه نیز همچون قصه «نمکی»، پیکرگردانی به وسیله طلسم و افسون صورت می‌پذیرد. خواستگاران چل گیس که جهان تیغ، قهرمان قصه نیز جزو آنها است برای وصال وی باید از کوهی بالا بروند و به قلعه‌ای وارد شوند که چل گیس در آنجا به دست دیوان به بند کشیده است، اما خواستگاران پیش از آن، باید گربه سیاهی را که جلوی قلعه نگهبانی می‌دهد در دو مرحله با تیر و کمان از بین ببرند. با تیر خطای نخست تا نیمه به سنگ تبدیل می‌شوند و با تیر خطای دوم به مجسمه‌های سنگی تبدیل می‌شوند. در این قصه دو استحال دیده می‌شود که در جدول (۵) ارائه شده است.

جدول ۵. دگردیسی‌های قصه «چل گیس»

شرح	استحاله‌های شخصیت‌های خواستگار در قصه «چل گیس»
دگردیسی موجود جاندار به جسم بی جان. همچون تبدیل خواستگاران و جهان تیغ به جماد (سنگ) در اثر طلسم	
دگردیسی جسم بی جان به موجود جاندار. همچون بازگشت دوباره جهان تیغ و خواستگاران به هیئت انسانی در اثر باطل شدن طلسم	

در قصه چل گیس شاهد نوع جدیدی از دگردیسی هستیم و آن، تبدیل شدن موجود زنده به جسمی بی جان است. در این قصه نیز پیکرگردانی همچون قصه «نمکی» تکیه بر منبع شر و پلیدی دارد و از این رو، استحاله‌ای ابطال شدنی و برگشت پذیر است. از آنجایی که جهان تیغ - که در اثر خطای نخستین، تا نیمه به سنگ تبدیل شده - با تیر دوم، می تواند گربه سیاه را شکست دهد، طلسم می شکنند و او و دیگر خواستگاران، دوباره به هیئت انسانی خویش بازمی گردند.

همان گونه که مشاهده می شود، جایگاه و عملکرد خواستگاران چل گیس در قصه به دلیل تغییر ماهیتی که به واسطه طلسم گربه سیاه می یابند، تغییر می یابد. آن‌ها تا پیش از استحاله به شکل سنگ، همگی شخصیت‌هایی «کار گزار»ند؛ به امید وصلت با چل گیس، خودخواسته، قدم در مسیری پر مخاطره می گذارند. برای نبرد با دیوان و نجات چل گیس از سختی‌های زیادی عبور می کنند و دست به عمل می زنند از کوه بالامی روند و به نبرد با گربه سیاه می پردازند، اما طلسم و جادوی گربه سیاه، تمامی نیروی اراده و قدرت آنان را از بین می برد و آن‌ها را به جماداتی منفعل، بی خاصیت و بی اراده تبدیل می سازد؛ به گونه‌ای که تنها با باطل شدن طلسم است که آن‌ها می توانند دوباره توان و نیروی اراده خویش را باز پس یابند.

(خواستگاران) شخصیت کار گزار ← (طلسم) ← شخصیت کار پذیر (باطل شدن طلسم) ← شخصیت کار گزار

بحث و نتیجه گیری

در قصه‌های عامه، شخصیت‌ها، اشخاصی تپیکال (نمونه‌وار) و ثابت هستند که در اغلب مواقع ویژگی‌های آنان از ابتدا تا پایان قصه، ثابت و تغییرنا یافته باقی می ماند. «کلود برمون» از روایت‌شناسانی است که بر مبنای «نظریه احتمالات» کنش گر مورد نظر ساخت گرایان را بر اساس ویژگی‌های کنش مندی و کنش پذیری آنان به دو دسته کلی «کار گزار» و «کار پذیر» تقسیم کرد و برای آنان ویژگی‌های مشخصی تعیین کرد. یکی از ویژگی‌های مطرح شده از

جانب وی برای اشخاص داستان در قصه‌های عامه، امکان بالقوه تغییر پذیری آنان از منظر کنش آنان است؛ به این صورت که شخصیت مورد نظر وی می‌تواند با تغییر عملکرد و کنش خود در قصه از جایگاه «کارپذیر» به جایگاه «کارگزار» و یا از جایگاه «کارگزار» به نقش «کارپذیر» تغییر موضع دهد، اما این تغییر و دگرگونی در کنش و به تبع آن در جایگاه و نقش وی در درون یک قصه، گاه به دلیل عوامل کاملاً منحصر به فردی روی می‌دهد. یکی از این دلایل - به ادعای این مقاله - پیکرگردانی و استحاله شخصیت داستانی در این نوع قصه‌هاست.

پیکرگردانی در قصه‌های عامه با نیرویی خارق‌العاده و ماورایی صورت می‌گیرد و باعث تغییر ماهیت و همچنین تغییر قدرت شخصیت‌های قصه‌های عامه می‌شود. این تغییر ماهیت و تغییر نیرو در شخصیت‌های قصه‌ها، مستقیماً روی کنش و عملکرد آنان در قصه‌ها تأثیر می‌گذارد و تغییر کنش، باعث تغییر جایگاه شخصیت‌ها از حیث اعاده و ایفای کنش می‌شود؛ یعنی شخصیتی که تا پیش از پیکرگردانی، فاقد قدرت و کنش‌گری بود با تغییر ماهیتی که می‌یابد به شخصیتی کنش‌گر و صاحب اراده و در معنای موردنظر برمون به شخصیتی «کارگزار» بدل می‌شود و در نقطه عکس، شخصیتی که صاحب اراده و توان در انجام کنش بود با سلب قدرتی که به واسطه استحاله وی صورت می‌پذیرد به شخصیتی فاقد اراده و توان کنش‌گری و یا به معنایی دیگر به شخصیتی «کارپذیر» تبدیل می‌شود.

این پژوهش با انتخاب چهار قصه به نام‌های «بلبل سرگشته»، «ماه‌پیشانی»، «نمکی» و «چل‌گیس» به بررسی تغییر جایگاه شخصیت در نتیجه تغییر عملکرد و کنش‌گری شخصیت‌ها در این قصه‌ها پرداخته و ادعای خویش را در زمینه تأثیر نقش ترنسفورم و پیکرگردانی در تغییر جایگاه شخصیت‌ها به اثبات رسانده است. نتیجه و برآیند این پژوهش در جدول (۶) به اختصار بیان شده است.

جدول ۶. تغییر عملکرد و جایگاه شخصیت در اثر ترنسفورم

تبدیل شخصیت کارپذیر به کارگزار	تبدیل شخصیت کارگزار به کارپذیر
۱. قصه نمکی	۱. قصه بلبل سرگشته
۲. قصه چل‌گیس	۲. قصه ماه‌پیشانی

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Ataollah Koopal

<http://orcid.org/0000-0002-6639-9339>

Saboureh Rangraz

<http://orcid.org/0000-0002-6572-999X>

منابع

- احمدی، بابک. (۱۳۸۲). *ساختار و تأویل متن*. تهران: نشر مرکز.
- اسکولز، رابرت. (۱۳۸۳). *درآمدی بر ساختارگرایی در ادبیات*. ترجمه فرزانه طاهری. تهران: نشر مرکز.
- اخوت، احمد. (۱۳۹۲). *دستور زبان داستان*. تهران: انتشارات فردا.
- افضلی، علی و قاسمی پور، قدرت. (۱۳۹۲). واکاوی عنصر شخصیت در رویکردهای ساختارگرایی (مطالعه موردی: هفت پیکر نظامی). *ادب فارسی*، ۳(۲)، ۱۵۳-۱۷۲.
- براهنی، رضا. (۱۳۶۸). *قصه‌نویسی*. تهران: انتشارات البرز.
- پراپ، ولادیمیر. (۱۳۹۶). *ریخت‌شناسی قصه‌های پریان*. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: انتشارات توس.
- تولان، مایکل جی. (۱۳۸۳). *درآمدی نقادانه- زبان‌شناختی بر روایت*. ترجمه ابوالفضل حری. تهران: انتشارات بنیاد سینمایی فارابی.
- حری، ابوالفضل. (۱۳۹۲). *درآمدی بر روایت‌شناسی: راهنمای درک و تحلیل ادبیات داستانی، روایت‌شناسی: راهنمای درک و تحلیل ادبیات داستانی (مجموعه ۱۵ مقاله)*. تهران: انتشارات لقاءالنور.
- رستگارفسای، منصور. (۱۳۸۳). *پیکرگردانی در اساطیر*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ریمون-کنان، شلومیت. (۱۳۸۷). *روایت‌شناسی: بوطیقای معاصر*. ترجمه ابوالفضل حری. تهران: انتشارات نیلوفر.
- فلاح، غلامعلی و افشاری، نرجس. (۱۳۹۵). *تحلیل داستان رستم و سهراب بر اساس نظریه روایت‌شناسی کلود برمون*. *پژوهشنامه نقد ادبی و بلاغت*، ۵(۱)، ۵۱-۷۱.
- فلودرنیک، مونیکا. (۱۳۹۲). *به سوی تعریف روایت و روایتگری، روایت‌شناسی: راهنمای درک و تحلیل ادبیات داستانی (مجموعه ۱۵ مقاله)*. تهران: انتشارات لقاءالنور.
- مهدی، فضل‌الله. (۱۳۹۶). *قصه‌های صبحی*. به اهتمام محمدقاسم (لیما) صالح رامسری. تهران: انتشارات معین.

References

- Afzali, A, Ghasemipour, Gh. (2013). Analysis of the Personality Element in Structuralist Approaches (Case Study: Haft Peykar). *Persian Literature*, 3(2), 153-172. [In Persian]
- Ahmadi, B. (2003). *Text Structure and Interpretation*. Tehran: Markaz. [In Persian]
- Braheni, R. (1989). *Story Writing*. Tehran: Alborz Pub. [In Persian]
- _____. (1975). Introduction to the Structural Analysis of Narrative. *New Literary History*. 2-6.
- Bremond, C. (1970). Morphology of the French Folktale, *Semiotica. Journal of the International Association for Semiotic Studies*. 2(3). 247-276.
- Bremond, C. and Elaine D. C. (1980). The Logic of Narrative Possibilities. *New Literary History*. 11(3). 387-411.
- Bucher, Cornelius J. (1990). *Three Models on a Rocking Horse: A Comparative Study in Narratology*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Chang, H. M , Soo, Von-Wun. (2008). Simulation-Based Story Generation with a Theory of Mind: Association for the Advancement of Artificial Intelligence. *Proceedings of the Fourth AAAI Conference on Artificial Intelligence and Interactive Digital Entertainment*. Stanford, California. 16-21.
- Fallah, Gh. A, Afshari, N. (2016). The Analysis of the Story of Rostam and Sohrab based on the Narratological theory of Claude Bermon. *Journal of Literary Criticism and Rhetoric*. 5(1). 51-71. [In Persian]
- Fludernik, M. (2013). *An Introduction to Narratology, Narratology: A Guide to Understanding and Analyzing Fiction (Collection of 15 Articles)*. Tehran: Laqa Al-Noor. [In Persian]
- Herman, D. (2005). *Histories of Narrative Theory (1): A Genealogy of Early Development. A Companion to Narrative Theory*. Edited by James Phelan and Peter J. Rabinowitz. Oxford: Blackwell.
- Horri, A. (2013). *Narratology, An Introduction: A Guide to Understanding and Analyzing Fiction. Narratology: A Guide to Understanding and Analyzing Fiction (Collection of 15 Articles)*. Tehran: Laqa Al-Noor. [In Persian]
- Jones, J. (1962). *On Aristotle and Greek Tragedy*. Oxford: Oxford.
- Mohtadi, F. (2017). *Sobhis Tales*. by Mohammad Ghasem (Lima) Saleh Ramsari. 2 vol. Tehran: Moin. [In Persian]
- Okhovvat, A. (2013). *Grammar of the Story*. Tehran: Farda. [In Persian]
- Propp, V. (2017). *Morphology of the Folk tale*. Translated by Fereydoon Badraei. Tehran: Toos. [In Persian]

- Rastegarfasaei, M. (2004). Transformation in Mythology. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Rimmon-Kenan, Sh. (2008). Narrative Fiction: Contemporary Poetics. Translated by Abolfazl Horri. Tehran: Niloufar. [In Persian]
- Sarapik, V. (2000). Fish: Concerning Characters and action. Folklor. Vol 14. James Phelan and. Peter J. Rabinowitz. Oxford: Blackwell.
- Scholes, R. (2004). Structuralism in Literature: An Introduction. Translated by Farzaneh Taheri. Tehran: Markaz. [In Persian]
- Toolan, M. J. (2004). Narrative: A Critical Linguistic Introduction. Translated by Abolfazl Horri. Tehran: Farabi Cinema Foundation. [In Persian]

استناد به این مقاله: کوپال، عطاالله و رنگرز، صوره. (۱۴۰۲). تأثیر پیکرگردانی بر تغییر جایگاه شخصیت در پاره‌ای از قصه‌های عامه (با نگرش به نظریه «شخصیت» از دیدگاه کلود برمون). *متن پژوهی ادبی*، ۲۷ (۹۷)، ۳۹-۶۸. doi: 10.22054/LTR.2021.48431.2879

Literary Text Research is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.